

Kronika

PIRMOJI DAKTARO DISERTACIJA APIE RANKRAŠTINĘ KNYGĄ KNYGOTYROS ASPEKTU

INGA LIEPAITĖ

2011 m. birželio 30 d. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos (toliau – LMAVB) salėje Rima Cicėnienė apgynė daktaro disertaciją *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rankraštinės knygos kultūra (iki XVI a. antrosios pusės)*. Disertacija rengta 2006–2010 m. Vilniaus universiteto (toliau – VU) Komunikacijos fakulteto Knygotyros ir dokumentotyros institute. Disertacijos mokslinis vadovas – prof. habil. dr. Domas Kaunas, konsultantai – prof. dr. Arvydas Pacevičius ir prof. dr. Rimvydas Petrauskas. R. Cicėnienė disertacijos tema yra paskelbusi dvi mokslines publikacijas recenzuojamuose mokslo leidiniuose¹ ir skaičiusi du pranešimus tarptautinėse mokslinėse konferencijose. Disertacijos gynimo taryba: pirmininkė prof. dr. Aušra Navickienė (VU, komunikacija ir informacija),

nariai – A. Pacevičius (VU, komunikacija ir informacija), habil. dr. Sergejus Temčinas (Lietuvių kalbos institutas (toliau – LKI), filologija), R. Petrauskas (VU, istorija), dr. Daiva Narbutienė (LMAVB, komunikacija ir informacija), oponentai – dr. Marina Čistiakova (LKI, filologija) ir doc. dr. Alma Braziūnienė (VU, komunikacija ir informacija).

R. Cicėnienės teigimu, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) kultūros istorija negali būti išsami be vieno iš esminių jos elementų – rankraštinės knygos istorijos. Tyrime kelta problema, kada ir kaip rankraštinės knygos kultūros reiškinyss buvo perimtas ir ėmė plisti LDK visuomenėje. Disertantės atskleista istoriografija parodė, jog LDK rankraštinė knyga iki šiol Lietuvoje nebuvo tapusi atskiro tyrimo objektu ir nesulaukė apibendrinančio darbo. Tyrinėti tik atskiri šios temos aspektai. Aptarta situacija lėmė tyrimo tikslą, kuriuo siekta knygotyros aspektu išanalizuoti rankraštinės knygos kultūros recepciją ir plėtrą LDK nuo XIV a. iki XVI a. antrosios pusės.

¹ CICĖNIENĖ, Rima. LDK rankraštinė knyga XIV a. pradžioje–XVI a. viduryje: sąlygos sklaidai ir funkcionavimui. *Knygotyra*, 2009, t. 53, p. 7–37; CICĖNIENĖ, Rima. Anksstyvosios knygos visuomenės genezė ir kaita LDK. *Knygotyra*, 2010, t. 55, p. 7–26.

Knygos kultūros recepcija LDK buvo analizuojama ilgalaikių politinių, konfesinių, visuomeninių, kultūrinių ir mentalinių procesų kontekste. Disertacijos tyrimo objektu pasirinktos rankraštinės knygos, parašytos, perrašytos ar sudarytos LDK, ir knygos, funkcionavusios toje teritorijoje. Darbo autorės akiratyje buvo XIV a. pradžioje–XVI a. antroje pusėje (iki 1575 m.) chronologiškai kintančioje LDK teritorijoje kirilika ir lotyniškais rašmenimis parašyti egzemplioriai bažnytine slavų, rusėnų, lotynų ir lenkų kalbomis. R. Cicėnienė disertacijoje pasitelkė šaltinių analizės, aprašomąjį, rekonstrukcinį, lyginamąjį, analitinį, sintezės, taip pat prozopografinį ir kodikologinį metodus. Tyrimo bazę sudarė pačios rankraštinės knygos, archyviniai šaltiniai, archeologiniai radiniai ir cheminių tyrimų rezultatai. Disertantė iš viso išanalizavo 280 rankraštinių knygų ir jų fragmentų (179 kodeksus išnagrinėjo *de visu* ir panaudojo 101 knygos kodikologinius aprašus, publikuotus spausdintiniuose kataloguose ir specialiose studijose).

Disertacijos pirmoje dalyje aptariami pagrindiniai reiškiniai (evangelizacijos procesas, stačiatikių ir Bažnytinės unijos siekio istorija, valdovo dvaras, raštinė, mokymo raida), formavę visuomenės kultūrinius, konfesinius ir praktinius poreikius bei lėmę LDK rankraštinės knygos sklaidos ir funkcionavimo sąlygas. Antroje dalyje disertantė, remdamasi prozopografinio tyrimo metodu surinktais duomenimis, nustatė pagrindines rankraštinės knygos

funkcionavimo formas ir su jomis susijusius asmenis bei knygos meistrų grupės sudėtį, taip pat tyrė knygos recepciją visuomenėje ir knygos sampratą nagrinėjamo laikotarpio šaltiniuose. Trečią disertacijos dalį R. Cicėnienė paskyrė rankraštinės knygos gamybos procesui ir jame naudotoms medžiagoms bei priemonėms apibūdinti. Paskutinėje dalyje tirama rankraštinės knygos architektonikos raida, atskleidžiant jos vidinių ir išorinių elementų kaitą. Prieduose pateikti prozopografinio tyrimo metu surinkti duomenys apie asmenis, kurių aplinkoje funkcionavo rankraštinės knygos; knygos meistrų chronologinis sąrašas su rašovų paliktų įrašų tekstais; kodikologiniam tyrimui sudaryta knygos aprašo forma; iliustracinė medžiaga. Tyrimo metu į visumą sutelktas įvairiakalbis daugiakultūris ir daugiakonfesis LDK rankraštinių knygų visetas leido disertantei naujai interpretuoti rankraštinės knygos kultūros recepciją ir sklaidą, sykiu patikslinti knygos istorijos pradžią LDK, nagrinėti istoriografijoje beveik netirtus rankraštinės knygos gamybos procesus ir darbo organizaciją, analizuoti tęstinę LDK rankraštinės knygos architektonikos raidą.

Disertantės mokslinis vadovas D. Kaunas pabrėžė, kad knygotyrininkai iki šiol rankraštinės knygos tyrimų srityje buvo lopšelinės stadijos. Pasak jo, tokiai disertacijai parengti neišvengiamai būtinas tiek istoriko, tiek tiesioginio darbo su rankraštiniu paveldu įdirbis bei žinios. Anot profesoriaus, disertantė sukūrė pagrindą tolesniems rankraštinės knygos tyrimams ir jų plėtotei.

Disertantės atlikto darbo aktualumą ir svarbą liudija gerokai daugiau nei dvi valandas trukęs gynimas ir jo metu oponentų bei tarybos narių pasisakymuose nuskambėjusios pastabos, svarstymai, kartais išsirutulioję į platesnes diskusijas, pasiūlymai bei palinkėjimai ateičiai. Gynimo metu R. Cicėnienė tik patvirtino savo kompetenciją LDK rankraštinių knygos tyrimų srityje. Ji argumentuotai ir logiškai dėstė savo mintis dėl vienos ar kitos jai pateiktos pastabos, taip apgindama ir pagrįsdama disertacijos teiginių patikimumą. Čia, atsiribodami nuo posėdyje išdėstytų, mūsų galva, neesminių diskusinio pobūdžio pastabų, apibendrintai pateikiame pagrindinius išryškėjusius disertacijos pranašumus ir pasikartojusias pastabas, skatinusias mokslininkus imtis platesnių svarstymų ir apibendrinimų, vieną kitą įdomesnę momentą.

Visų pirma reikia pažymėti, kad tiek oponentai, tiek tarybos nariai vienbalsiai pripažino parengtos disertacijos svarbą ir jos naujumą. Kaip pabrėžė M. Čistiakova, disertacijoje sukaupta duomenų bazė liudija naujo LDK rankraštinių knygos tyrimo etapo pradžią. Disertantė, atsisakydama kultūros istorijai iki šiol taikyto kalbinio kriterijaus, į tyrimą įtraukė LDK sukurtas bei funkcionavusias įvairių konfesijų religinio ir pasaulietinio turinio knygas lotynų, lenkų, bažnytine slavų ir rusėnų kalbomis, tokiu būdu naujai pažvelgdama į ankstyviausią knygos istorijos etapą LDK teritorijoje. S. Temčino teigimu, tai sintetinis pirmas tokio pobūdžio darbas ne tik Lietuvoje, bet ir apskritai LDK rankraštinių knygos isto-

rijoje. Knygotyrininkės A. Braziūnienė ir A. Navickienė akcentavo, jog R. Cicėnienė, atsisakiusi tradicinės lituanocentrinės knygos istorijos koncepcijos, rankraštinių knygos raidą aiškindama kaip pradinį knygos istorijos etapą, solidarizuojasi su dar XIX a. pirmojoje pusėje VU mokslininkų darbuose pradėta formuoti, vėliau XX a. kitų mokslininkų, ypač prof. Levo Vladimirovo, tęsta knygos tyrimų samprata, grindžiama plačiu požiūriu į knygos istoriją, daugiakalbės ir įvairiakonfesės LDK knygos aiškinimu. Buvo konstatuota, jog po L. Vladimirovo atliktų tyrimų ši disertacija yra pirmasis darbas Lietuvoje, iš knygotyros pozicijų nagrinėjantis ne tik lotyniškąsias, bet ir kirilika parašytas LDK knygas. Anot A. Navickienės, tai kartu yra ir pirmoji kodikologinė disertacija Lietuvoje, ir tai tik patvirtina pastaraisiais metais ryškėjančią tendenciją – sparčiai besiplečiančią komunikacijos ir informacijos mokslinių tyrimų lauką ir šios mokslo krypties raidą humanitarinių ir socialinių mokslų sankirtoje. Minėtosios mokslininkės taip pat pažymėjo sėkmingą disertantės sprendimą tyrimo pagrindu pasirinkti amerikiečių knygos istorijos mokyklos atstovo Roberto Darnono knygos funkcionavimo visuomenėje, vadinamojo komunikacijos rato, teoriją, išryškinančią knygos funkcijas visuomenėje ir iliustruojančią tiek materialų, tiek funkcionalų knygos kismą. R. Petrausko teigimu, disertacijos pranašumas yra tas, kad joje derinamos dvi tyrimų strategijos: 1) socialinės ir kultūros istorijos, taikytos pirmose dvejose darbo dalyse, ir 2) kny-

gotyros mokslo, taikytos kitose darbo dalyse. Jis pažymėjo, jog autorė, išanalizavusi XIV–XVI a. pirmosios pusės rankraštines knygas, nustatė 192 asmenis, kurie vienaip ar kitaip buvo tiesiogiai susiję su rankraštinės knygos funkcionavimu. Šie duomenys leido disertantei atskleisti daug naujų rankraštinės knygos kultūros bruožų. R. Petrauskas akcentavo pastarąją tezę: XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje Lietuvoje jau buvo susiformavusi sociokultūrinė aplinka knygai funkcionuoti. Tai gerai dera su kaip tik tuo metu datuojamu „valdžios surašymo“ proceso intensyvėjimu LDK.

Gynimo metu ne kartą buvo pabrėžta, kad disertantė gerai susipažinusi su nagrinėjamos temos šaltiniais, nors M. Čistiakova nurodė, jog užsienio darbų pristatymas disertacijos įvade yra kiek per glaustas. Pasak oponentės ir kitų tarybos narių, pranašumu laikytina ir disertacijoje panaudotų metodų įvairovė, leidžianti teigti, kad knygos kultūra ir jos plėtros bei recepcijos problemos ištirtos nuodugniai ir kompleksiskai. A. Braziūnienė atkreipė dėmesį ir į tą faktą, kad R. Cicėnienė pirmą kartą Lietuvos knygos istorijos studijose kaip tyrimo šaltinį panaudojo archeologinių tyrimų metu surastus artefaktus, taip išplėsdama knygos istorijos šaltinių lauką. D. Narbutienė pažymėjo, kad disertantė pirmą kartą knygotyrinio pobūdžio darbe pasitelkė cheminės analizės metodą, kuris leido darbo autorei nustatyti rašomųjų medžiagų sudėtį.

Pradedant pirmosios oponentės ir baigiant paskutiniojo tarybos nario pasisakymais, išreikšta dvejonių dėl tyrimo pa-

sirinktų chronologinių ribų pagrįstumo. M. Čistiakova kėlė klausimą: jei disertantė tyrimo objektą pasirinko knygas, pagamintas ar funkcionavusias LDK teritorijoje nuo XIV a. pradžios iki XVI a. antrosios pusės, kaip tuomet reikėtų elgtis su ankstyvesnio laikotarpio knygomis ar jų fragmentais, funkcionavusiais toje teritorijoje? Atsakydama į tai R. Cicėnienė pažymėjo, kad ankstyvesnių laikų knygų prieskyra LDK priklauso nuo to, ką laikysime LDK rankraštine knyga. D. Narbutienė apgailestavo, kad disertantei apsibrėžus tyrimo chronologines ribas nuo XIV a. pradžios iki XVI a. antrosios pusės, t. y. laikotarpį nuo pirmųjų turimų žinių apie LDK funkcionavusias rankraštines knygas iki 1575 m., kai atsirado pirmoji nuolat veikianti Vilniaus akademijos spaustuvė, į LDK rankraštinės knygos istoriją nepateko ankstesni žinomi raštijos artefaktai, siekiantys XIII a. vidurį. Anot jos, net jei rankraštinių knygų buvimą dar pusamžiu anksčiau liudijantys faktai yra hipotetiniai, vis dėlto vertėtų pasvarstyti, gal LDK rankraštinės knygos kultūros apraiškų vertėtų paieškoti Mindaugo laikų Lietuvoje, kai susikūrė Lietuvos valstybė. Be to, ir pačios autorės pateiktoje naudotų rankraštinių knygų kokybinių duomenų lentelėje nurodytos net keturios *de visu* tirtos XIII a. knygos, saugomos LMAVB Rankraščių skyriuje.

Atsakydama į šiuos svarstymus R. Cicėnienė pažymėjo, kad disertacijos žanras reikalauja tikrumo, todėl hipotetinių faktų buvo atsisakyta, nors jie jai yra žinomi. Tačiau į monografiją ar kitą mokslinę studiją,

kaip pažymėjo disertantė, žinomas XIII a. LDK funkcionavusias rankraštines knygas bus galima įtraukti pasiremiant S. Temčino pasiūlytu principu: jei yra išlikęs rankraštinės knygos vertimas ar nuorašas, vadinasi, egzistavo ir jo originalas.

Antrosios chronologinės ribos (1575 m.) pasirinkimo motyvais suabejojo oponentė A. Braziūnienė. Ji kėlė klausimą, ar jėzuitams Mikalojaus Kristupo Radvilos Našlaitėlio patikėtos spaustuvės, turėjusios didelės įtakos visai tolesnei LDK kultūrinio gyvenimo raidai, veikla galėjo būti reikšminga ir rankraštinės knygos gyvavimui – jos plėtojei, arba atvirkščiai, sumenkimui. Anot oponentės, gal vertėjo iškelti Mamoničių spaustuvės, įkurtos 1574 m., tiesa, po trejų veiklos metų užsidariusios, vaidmenį. Juk būtent nuo 1586 m. minėtoji spaustuvė turėjo karaliaus privilegiją išimtinę teisę spausdinti bažnytines knygas kirilika ir jas platinti LDK bei Lenkijoje. A. Braziūnienė akcentavo kaip tik šios spaustuvės galimą vaidmenį LDK rankraštinės knygos reiškinių pokyčiui, nes, anot jos, kaip tik ji buvo natūraliausia rankraštinės knygos kirilika spausdinimo perėmėja. Atsakydama į šią pastabą disertantė pažymėjo, kad buvo pasirinktas technologinis aspektas – M. K. Radvilos Našlaitėlio spaustuvės įkūrimas. Ar tai teisingas sprendimas, matyt, būtų galima diskutuoti.

Svarių argumentų šiuo klausimu išdėstė S. Temčinas. Jis teigė, kad spaustuvės veiklos pradžia nėra vienintelis galimas motyvas chronologinei ribai nubrėžti. Mokslininkas pasiūlė dvi galimas alternatyvas:

1) pirmosios LDK teritorijoje ne nuolat pradėjusios veikti Pranciškaus Skorinos spaustuvės įsteigimas 1522 m. ir 2) Liublino unijos tarp LDK ir Lenkijos sudarymas 1569 m. P. Skorinos spaustuvė, išleidusi dvi knygas, negalėjo radikaliai pakeisti LDK knygos rinkos, tačiau ji sukūrė naują fenomeną, kurio anksčiau nebuvo: atsirado pirmosios LDK teritorijoje spausdintinės knygos. Anot S. Temčino, ši reiškinį būtų galima traktuoti kaip naujo LDK knygos istorijos etapo pradžią. Čia pat jis nurodė šios galimos chronologinės ribos trūkumus: trumpai veikus P. Skorinos spaustuvei, išleistos tik dvi knygos, ir spaustuvės įtaka vien tik kirilika rašytoms knygoms. Tačiau Vilniaus akademijos spaustuvės veikla, anot jo, analogiškai paveikė tik lotyniškais rašmenimis rašytas knygas. Esminis pastarosios spaustuvės įsteigimo metų pasirinkimo chronologine riba trūkumas yra tas, kad LDK knygos istorijoje kokybės atžvilgiu ji nesukūrė naujo fenomeno. S. Temčinas konstatavo, kad tiek P. Skorinos, tiek Vilniaus akademijos spaustuvių įsteigimo metai, kaip galimos tyrimo chronologinės ribos, turi savo trūkumų. Jo manymu, Liublino unijos sudarymo 1569-ieji metai laikytini patogesne chronologine riba, nes radikalus LDK teritorijos sumažėjimas paveikė visos valstybės gyvenimą, tad ši chronologinė riba nebūtų susijusi tik su viena kuria nors LDK rašytine tradicija. Taip jis priėjo prie išvados, kad būtent 1569-ieji galėtų būti laikytini universalia tyrimo chronologine riba, leidžiančia atskirti LDK knygos istoriją nuo Lenkijos. Šis pasiūlytas

chronologinis orientyras, palyginti su disertantės pasirinktaisiais 1575-aisiais metais, yra objektyvesnis mokslinė prasme, priimtinis tarptautinio mokslo kontekste ir patogesnis pačiam tyrimui.

M. Čistiakova papriekaištavo, kad disertacijos istoriografijoje nepaminėti keturi užsienyje išspausdinti LDK rankraščių knygų katalogai, kurių autoriai pateikė žinių apie rankraščių knygų formatus, raštą, turinio ypatumus, proveniencijas, marginalijas, įvairius užrašus ir kt. duomenis. Pasak jos, visa tai yra svarbu analizuojant LDK rankraštinės knygos kultūrą, todėl ateityje disertantė turėtų praplėsti savo LDK rankraščių knygų sąrašą kitų katalogų, publikuotų buvusioje LDK teritorijoje gyvuojančiose valstybėse (Lietuvoje, Lenkijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje ir Rusijoje), duomenimis. Be to, ateityje ji siūlė disertantei planuoti darbą su rankraštinėmis knygomis, saugomomis užsienio šalių saugyklose.

Įdomų svarstymą pateikė A. Baziūnienė: kodėl iki XVI a. antrosios pusės egzistavusi LDK rankraštinės knygos visuomenė po Johaneso Gutenbergo XV a. viduryje išspausdintos pirmosios knygos dar pusšimtį metų taip ir liko rankraštinė? Oponentė pasigedusi disertantės svarstymų rankraštinės ir spausdintinės knygos istorinio santykio tema: kaip spausdintinė produkcija galėjo paveikti rankraštinės knygos procesą ir jo tvarką ir kodėl pigesnės spausdintinės knygos nepajėgė išstumti rankraščių ir netapo tradicija? R. Cicėnienės teigimu, ėmė daugėti spausdintinių knygų nuorašų. Anot jos, tokie nuorašai daryti dar gana il-

gai, iki pat XVIII a. Ar spausdintinių knygų sklaida vėlavo LDK? Tiek rankraštinėi, tiek spausdintinei knygai turėjo susiformuoti tam tikros sąlygos: atsirasti poreikis kurti tekstus, subręsti intelektualinis potencialas, gebantis tuos tekstus kurti, bei turėti finansų poreikiams įgyvendinti. Spausdintinei knygai, disertantės manymu, dar reikėjo laiko pasirengti. Tačiau pasitelkdama skaičius ji pažymėjo, kad, anot knygotyrininko Anuškinio, per šimtą metų, t. y. nuo 1525 m. iki 1625 m., LDK buvo išspausdinta daugiau nei 300 knygų ir žinant, kad spaustuvės veikė amžiaus antroje pusėje (vienos ilgiau, kitos trumpiau), ar tai nėra palyginti didelis skaičius? Juolab kad lygiagrečiai jos buvo dar ir perrašinėjamos. Disertantė savo svarstymą baigė retoriniu klausimu: ar tikrai tai reikia vadinti vėlavimu?

Mokslinę diskusiją pagyvino LMAVB direktorius dr. Sigitas Narbutas, nusprendęs patikrinti, kaip disertantė įsisąmonino S. Temčino pasiūlytą mąstymo principą apie *hipotetinius faktus kaip buvusius*, pateikdamas jai „paprastą“ klausimą: būta ar nebūta tuo metu lietuviškų rankraščių knygų? Pasak R. Cicėnienės, galėjo būti pavienių lietuviškų tekstų ar net rašytų į tekstų rinkinius. Ji teigė nedrįstanti manyti, kad būtų buvę pilnų kodeksų, surašytų kaip vientisas kūrinys ar vientisa knyga pagal to meto supratimą. Būtų galima pasitelkti XVI a. knygose išlikusius marginalinius įrašus, parašytus gotikiniu šriftu. Disertantės įsitikinimu, taip rašyti (atskiromis raidėmis) ir reikšti mintis galėjo tik žmonės, jau mokantys rašyti ta kalba. Vadinas, XVI a. pradžioje palikusieji marginalinių

pastabų lietuviškai, kalbą jau turėję būti įvaldę. Kiek lietuvių kalba galėjo būti paplitusi, kiek ja buvo rašoma, sunku pasakyti. Galima manyti tokių tekstų buvus, o dėl visų rankraštinių knygų egzistavimo pasakyti sunku, nors ir labai norėtusi tuo tikėti. S. Narbutas suformulavo tokią galimybę: jei yra išspausdintų lietuviškų knygų, vadinasi, prieš tai jos turėjo būti rankraštinės. Jei dar atkreiptume dėmesį, jog kai kurių knygų autoriai buvo išeiviai iš LDK, vadinasi, turbūt galima kalbėti ir apie pirmąsias lietuviškas rankraštines knygas...

Tarybos nariai slaptu balsavimu vienbalsiai nutarė suteikti R. Cicėnienei humanitarinių mokslų srities komunikacijos ir informacijos krypties daktaro laipsnį. Visi tarybos nariai ir oponentai linkėjo disertantei

nesustoti pusiaukelėje ir pareiškė įsitikinimą, kad artimiausioje ateityje Lietuvos akademinė bendruomenė sulauks disertacijos pagrindu parengtos patobulintos ir papildytos monografijos bei suvestinio rekonstruotų LDK rankraštinių knygų katalogo. Pastarasis, anot M. Čistiakovos, yra būtinas ne tik Lietuvos, bet ir užsienio LDK raštijos tyrėjams, todėl jį iš karto reikėtų planuoti kaip tarptautinio lygio katalogą, t. y. rankraštinių knygų aprašus pateikti keliomis kalbomis. Pasak jos, tokio pobūdžio darbas įamžintų disertantės vardą LDK rankraštinės knygos istoriografijoje. Taigi dar kartą sveikiname jaunąją mokslininkę ir linkime jai sėkmingai tęsti LDK rankraštinės knygos tyrimus, nes, A. Pacevičiaus žodžiais, knygos kultūros tyrimų horizontai – beribiai.